

HİTİTLERİN BATI ANADOLU İLE ETKİLEŞİMİ BAĞLAMINDA HİTİT - WİLUŞA İLİŞKİSİ

Yrd. Doç. Dr. Olcay TURAN*

Özet

Hitit dilinin çözümlenmeye başlaması ile beraber, araştırmacılar Hitit metinlerinde bahsi geçen Wiluša, Alakšandu, Taruiša, Kukkuni ya da –appaliuna gibi isimlerin Homeros destanlarındaki karşılıklarını bulmaya çalışmışlardır. Benzerlikler ilk olarak Emil Forrer ve Paul Kretscmer'in dikkatini çekmiş, takip eden zamanda pek çok tarihçi konu ile ilgili düşüncelerini ifade etmişlerdir. Halen karşıt düşünceler olmakla beraber ortaya çıkartılan yeni belgeler ve arkeolojik buluntular ışığında Wiluša'nın Homeros'da anılan Troia olduğu günümüzde kabul gören bir görüş haline gelmiştir. Gelecekte Hititler'in yayılım alanı ve Batı Anadolu'daki komşularıyla olan ilişkilerini gösterir yeni belgelerin ortaya çıkmasıyla Wiluša-Troia bağlantısı daha iyi anlaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hitit, Wiluša, Alakšandu, Taruiša, Kukkuni, –appaliuna, Homeros, Troia.

THE HITTITE – WILUŠA RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE HITTITE – WESTERN ANATOLIA INTERACTION

Abstract

With the decryption of the Hittite language, researchers have been tried to match some of the names like Wiluša, Alekšandu, Taruiša, Kukkuni or –appaliuna mentioned in the Hittite texts with those mentioned in the Homeric poems. Similarities between the names have first drew attention of Emil Forrer and Paul Kretscmer and in historians contributed this subject afterwards. Although there are still opposing views, in the light of new documents and archeological discoveries it is established that Wiluša is Troy mentioned in the Homeric poems. The Wiluša-Troy connection will be better clarified if any new documents will be discovered related to Hittites area of influence the as well as their relations with Western Anatolian neighbors.

Keywords: Hittite, Wiluša, Alakšandu, Taruiša, Kukkuni, –appaliuna, Homer, Troy.

---

* Yrd. Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Eskiçağ Tarihi Anabilim dalı.

Batı edebiyatının ilk ve en önemli eseri olan Homeros'un İliada destanında bahsedilen Troia'nın; 1870'lerde Heinrich Schliemann tarafından ortaya çıkartılması sonrasında yerleşimin çevre ülkeler ile olan ilişkileri tartışılmaya başlanmıştır. Geç Tunç Çağı Anadolu'sunun en önemli siyasi gücü olan Hitit İmparatorluğu ile Troia arasında siyasi, sosyal ya da ekonomik bağların olup olmadığı konusunda çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Bu makalemizde Hititler'in Batı Anadolu'yla etkileşimi bağlamında Hitit-Troia bağlantısı hakkında bilgi vermeye çalışacağız.

Dr. Hugo Winler'in başkanlığında 1906 yılında Boğazköy'de yapılan kazılarda yaklaşık 10.000 adet çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletlerin bir kısmı o zamanlar okunabilen Akkad dilinde yazılıken, büyük kısmı ise zamanın bilim dünyasına yabancı ve çözülememiş bir dilde kaleme alınmıştır. Boğazköy'deki kazılarda çıkarılan bu tabletlerin incelenmesi amacıyla Alman Doğu Derneği tarafından bir grup Assuroloji uzmanı görevlendirilmiştir¹. Bu çalışmalara ek olarak çivi yazılı metinlerin tıpkıbasımları yayınlanmaya başlanmış ve sonrasında önemli sonuçlara ulaşılmıştır. 1879 yılında Polonya'da doğan Çek asıllı Dr. Bedrich Hrozny 1915 Kasımında "Alman Doğu Kurumu Haberleri"nde "Hitit Sorununun Çözümü (Die Sprache der Hethiter)²" başlıklı çalışmasını yayınlamış ve bunun sonucunda bir Hint-Avrupa dili olan Hititçe ile yazılmış metinler anlaşılmaya başlanmıştır. Böylelikle Anadolu'nun M.Ö. 1750-1200 yılları arasındaki siyasi, sosyal ve ekonomik yaşamı yavaş yavaş gün yüzüne çıkartılmıştır.

¹ Bahsedilen bu uzmanlar Helmuth Bossert (Alman), E. Forrer (İsviçre), I. J. Gelb (Amerikalı), Bedrich Hrozny (Çek) ve M. Meriggi (İtalyan)'dır.

² Bedrich Hrozny, *Die Sprache der Hethiter, ihr Bau und ihre Zugehörigkeit zum indogermanischen Sprachstamm Ein Entzifferungsversuch*, Leipzig, 1917. Ayrıca bkz. Kurt W. Marek, *Tannların Vatanı Anadolu*, Remzi Kitapevi, İstanbul 2002, s. 57.

Hitit dilinin çözümlenmesinin ardından, diplomatik metinlerin anlaşılmaya başlanmasıyla beraber Hitit tarihi; devletin çevre ülke ve topluluklarla olan ilişkilerinde önemli bulgulara ulaşılmıştır. Bunlardan en önemlisi İsviçreli bilgin E. Forrer'in 1924 yılında yayınladığı makalesidir³. Forrer, makalesinde Hitit diplomatik metinlerinde Homeros'un İlyada destanında anlatılan Helenlere veya Mykenlere atıflarda bulunduğunu hatta Andreus ve Orkhamenoslu Etrakles ile Atreus gibi belirli kişilerden söz edildiğini belirtmiştir⁴. Söz konusu iddialar beraberinde pek çok spekülasyon ortaya çıkarmıştır. Yine aynı yıl dilbilimci Paul Kretschmer, Hitit metinlerinde bahsedilen Wiluša'nın Helen şehri İlion ile aynı kent olduğunu öne sürmüştür⁵. İlion, Homeros'un İlyada'sında Troia'nın ikinci ismi olarak kullanılmıştır. Kretschmer'in önerisi o dönemde dilbilimlerinin temel bilgisi olan İlion'un Helence'deki asıl adı olmayacağı fikri üzerine kurulmuştur⁶.

Bilim çevrelerinde ilk kez E. Forrer ve Paul Kretschmer tarafından başlatılan Wiluša ile bu ülkenin lokalizasyonu tartışmalarına pek çok bilim adamı dâhil olmuştur⁷.

³ E. Forrer, "Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Bogazköi", *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*, 63, 1924, s. 1-24.

⁴ E. Forrer, *a.g.m.*, s. 1-24. O. R. Gurney, *Hititler*, Dost Kitapevi, Ankara 2001, s. 22.

⁵ Paul Kretschmer, "Alaksandus, König von Vilusa", *Glotta* 13, 1924, s. 205-213. Ayrıca bkz. Hans G. Güterbock, "Troy in Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History", *Troy and The Trojan War*, ed. Machteld J. Melink, Bryn Mawr College, 1986, s. 33.

⁶ Joachim Latacz, "Homeros, İlyada ve Troia'nın Hikâyesi: Avrupa'nın Kök Arayışı", *Troia Efsane ve Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, ed. Devrim Çalış-Sazcı, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 42.

⁷ S. Heinhold-Krahmer, "Zur Gleichsetzung der Namen Ilios-Wiluša und Troia-Tauriša", *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, ed. C. Ulf, München, 2003, s. 146-168; S. Heinhold-Krahmer, "Ahhiyawa - Land der homerischen Achäer im Krieg mit Wiluša?", *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, ed. C. Ulf, München, 2003, s. 193-214. Ayrıca bkz. Sefa Taşkın, *Luviler ve Batı Anadolu'nun İ.Ö. 2. Binyıl Tarihi ve*

Tartışmaların odak noktasını, I/II. Tuthaliya'nın (M.Ö. 1450-1420) yıllıkları ve II. Muwattalli (M.Ö. 1306-1282) ile dönemin Wiluşalı yöneticisi Alakşandu arasında yapılan anlaşma metni teşkil etmektedir.

Bilindiği üzere Hitit Devleti I. Hattuşili ile I. Murşili döneminin ardından gerileme dönemine girmiş, bu iki hükümdar tarafından kazanılan topraklar elden çıkmış; devlet içerisinde taht kavgaları yaşanmıştır. Kargaşa dönemi 140 yıl sürmüş ardından M.Ö. 1450 yılında I / II. Tuthaliya'nın hükümdar olmasıyla beraber devlette tekrar bir toparlanma yaşanmış olup, sonrasında Hititler yeniden yayılmacı bir politika tatbik etmeye başlamışlardır. Bu sırada Arzawa ve Arzawa Ülkesi'ne komşu olan bölgeler Hititlerin hedefi haline gelmiştir. I/II. Tuthaliya, Arzawa ve Seha'ya yaptığı bir seferin sonunda, Wiluşa ülkesi ile ilk ve dolaysız askeri teması gerçekleştirmiştir. Bununla beraber bu dönemde Wiluşa karşımıza bağımsız bir devlet olarak çıkmamaktadır⁸. Aşşuwa ülkesinin, yirmi kadar eyalet benzeri yönetim birimlerindedir. Aşşuwa için yıkımla sonuçlanan bu seferle ilgili I/II. Tuthaliya yıllıklarında Wiluşa'nın adı sonradan kullanılmayan Wiluşija (Wilusiya) şeklinde geçmektedir⁹. Bunun yanında Taruışa ismi de bahsi geçen yıllıklarda anılmaktadır. I/II. Tuthaliya dönemine ait metin şu şekildedir (KUB XXIII. 11 Öy. II 13-19):

13) *Hattuşa'ya dönerken bu ülkeler bana (düşman*

14) *oldular) [.....] – uqqa, Kişpuwa, Unaliya,*

15) [ ] *Dura, Halluwa, Huwolluşiya,*

16) *Karakişa, Dunt, Adadura, Parišta,*

17) [ ] . [ ] *wa, Warşıya, Kuruppiya,*

18) [ ] *luişşa, Luşşa, Alatra, Pahurina, dağrı ülkesi, Poşuhalia,*

19) [ ] *Wiluşiya, Taruışa¹⁰*

Metnin devamından anlaşıldığı kadarıyla yukarıda adı geçen ülkeler Hitit kralı I/II. Tuthaliya'ya karşı isyan etmişlerdir. Fakat I/II. Tuthaliya asileri yenilgiye uğratarak elde etmiş olduğu ganimetleri başkent Hattuşa'ya götürmüştür. I/II. Tuthaliya'nın aktarımına göre Hititler'in elde ettiği ganimetler şu şekilde zikredilmiştir (KUB XXIII. 11 Öy. II 34-38):

“... ve esir (olarak) 10.000 piyade, 600 arabalı asker, arabalar (ve) sürücülerin beylerini getirdim ve [onları] Hattuşa'ya yerleştirdim; Piyama-Kurunta'yı, Kukkuli'yi ve Piyama-Kurunta'nın akrabası olan [Mala] ziti'yi onları da [Hattuşa'ya ge] tirdim..”

Tabletin arka yüzünde ise aşağıdaki ifadeler yer almaktadır (KUB XXIII. 11 Ay. III 1-3):

“Hattusa'ya ulaştığı[ım zaman] ; Piyama-Kurunta'yı ve Ma[lazitiyi] KI.LAM [yapısında] KI.LAM'ın Fırtına Tanrısı'na verdim, onun oğlu Kukkuli'yi ise [köl]e (olarak) aldım ve serbest bıraktım”¹¹.

Metinde bahsedildiği üzere I/II. Tuthaliya, Kukkuli'yi esir almışsa da iyi niyetinin bir göstergesi olarak serbest bırakmıştır. Fakat Kukkuli, I/II. Tuthaliya'nın kendisine gösterdiği hüsnüzana karşın büyük bir ordu

Coğrafyası. Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016, s. 277-307.

⁸ KUB XXIII. 11 II: 13 vd. Ayrıca bkz. J. Garstang and O. R. Gurney, **The Geography of the Hittite Empire**, London, 1959, s. 105-106.

⁹ Frank Starke, “Milattan Önce İkinci Bin Yılın Güç Dengesi İçinde Troia” , **Troia Düş ve Gerçek, Homer Kitapevi**, İstanbul 2001, s. 43.

¹⁰ Metin Alparslan, “Artukka: Assuwa Ülkesi ve Lokalizasyon”, **Anadolu Araştırmaları**, XVI, İstanbul 2002, s. 24.

¹¹ Metin Alparslan, **a.g.m.**, s. 24; ayrıca metnin tüm çevirisi için bkz. O. Carruba, “Bieträge zur mittelhethitischen Geschichte I: Die Tuthaliyas und die Arnuwandas”, **SMEA XVIII**, 1977, s. 137-160.

toplamış olsa da Hititler tarafından yenilgiye uğratarak idam edilmiştir¹².

I/II. Tuthaliya yıllıklarında adı geçen isimler arasında en çok tartışılanları sıralamanın sonunda yer alan Wiluşiya (Wilusa) ve Taruişa yer adları ile Malaziti, Kukkuli ve Piyama-Kurunta gibi kişi adlarıdır. Burada yer alan Wiluşiya'nın sonraları kullanılan "Wiluša"nın ilk hali olduğu ifade edilmekte olup, Wiluša'nın da Homeros'un İlyada'sında yer alan İlion ile ilişkilendirilmektedir. Taruişa ise Troia ile bağdaştırılmaktadır. Ayrıca metinde bahsedilen Malazitti, Kukkuli, Piyama-Kurunta gibi isimlerin Luwi¹³ kökenli olduğu ve bu sebeple bölgede Luwi menşeli halkların yaşadığı ileri sürülmektedir¹⁴.

Hitit-Wiluša ilişkilerinin tarihi seyrinin anlaşılması için II. Muwattalli ile Wiluşalı yönetici Alakşandu arasında yapılan anlaşma metninin incelenmesi gerekmektedir. Yirmi bir paragraftan meydana gelen anlaşma metni şu şekilde başlar (CTH 76):

"Kahraman Büyük Kral Murşili'nin oğlu, Şimşeğin Fırtına Tanrısı'nın sevgilisi, Hatti ülkesi [kralı] Büyük Kral Majestem Muwatalli şöyle (söyler):

Esکیدen atam Labarna, Arzawa ülkelerinin tamamı ve Wiluša ülkesi ile savaştı. Ve onları köle yap(mış)tı. Sonradan Arzawa ülkesi tekrar düşman oldu. Ve Wiluša ülkesini, Hatti ülkesinden ayırdı. Fakat mesele uzun zamandır bilinmektedir. Hangi kraldan olduğunu (bilmiyorum). [ve] Wiluša ülkesi, Hatti ülkesinden ayrıldığında, Hatti ülkesi kralları onun halkı ile gerçekten barış içinde idiler. [Ve] onlar [elçilerini

(düzenli olarak) onlara] gönderdi. Fakat Tuthaliya Arzawa ülkesine karşı [ ] geldiğinde, o, [Wiluša ülkesine] girmede. Onunla barış içinde idi. Ve düzenli olarak ona [elçiler] gönderdi"¹⁵.

Metinde bahsedilen Alakşandu adı 23 kez anılır. Bahsedilen CTH 76 no'lu metnin §5 (Al 35–42) no'lu paragrafında Alakşandu'nun kökeni şu şekilde açıklanmıştır: "Kuk[kuni]ye varis bir çocuk yok]tu. [ve sen Alakşandu'su evlatlığa aldı]. Ve senin baban [" metnin bundan sonraki satırı kırılmıştır. Metne göre Alakşandu, Kukkuni adlı bir kralın evlatlığı olarak tahta çıkmıştır¹⁶. Söz konusu metnin §3 (BI 15–20) no'lu paragrafı daha ilginçtir. Burada şu ifadeler kullanılmıştır:

"Wiluša ülkesi kralı onunla barış içinde [idi. Ve] onun kendi ülkesine [girme]mesi için, ona (düzenli olarak) [elçilerini] gönderdi. Ve [Arzawa] ülkesi [bir kez daha savaşa başladığında] büyükbabam Şuppiluliuma geldi ve [Arzawa ülkesini yendi]. [Wiluša] ülkesi kralı Kukkuni [onunla barış içinde idi]. Ve o, ona karşı gelmedi. [ancak büyükbabam Şuppiluliuma'ya (düzenli olarak)] elçiler [gönderdi]"¹⁷.

Yukarıda bahsedilen anlaşma metninin M.Ö. 1280 dolaylarında yazıldığı kabul edildiği takdirde Wiluša ve Hititler arasındaki dostluğun 100 yıllık bir geçmişi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Zira 3 no'lu paragrafta bahsedilen I.Şuppiluliuma'nın M.Ö. 1380–1340 yılları arasında hüküm sürdüğü düşünülmektedir¹⁸. Bununla beraber metindeki bazı ifadeler sonucunda bu

¹² Eric H. Cline, **1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed**, Princeton University Press, 2014, s. 36.

¹³ M.Ö. 2000 tarihinden itibaren Anadolu'ya gelen Luwi'ler, Lykia'dan Adana'ya kadar uzanan ve Arzawa ile Kizzuwatna ülkelerini de içine alan Güney Anadolu'da yaşamış Hint-Avrupa kökenli bir halktır. Konu ile ilgili olarak bkz. Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi**, Tübitak Yayınları 2000, s. 51.

¹⁴ Frank Starke, **a.g.m.**, s. 43–44.

¹⁵ Güngör Karauğuz, **Hitit Devletinin Siyasal Anlaşma Metinleri**, Çizgi Kitapevi, Konya 2002, s. 139–140. Ayrıca bkz. Meltem Doğan Alparslan, **Hitit Kralı II. Muwattali: Kişiliği ve İcraatları**, Ege Yayınları, İstanbul, 2012 s. 81 ve devamı (vdd)

¹⁶ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁷ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 140.

¹⁸ Sedat Alp, **Hitit Çağında Anadolu**, Tübitak Yayınları, Ankara 2002, s.178. Trevor Bryce ise I. Şuppiluliuma'nın M.Ö. 1350-1322 yılları arasında yaşadığını belirtmiştir. Trevor Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, Oxford University Press, 2005, s. XV.

dostluğun tarihini I.Şuppiluliuma'dan da öncelere dayandırmak mümkündür. Zira §2 (Bl 2–14) no'lu paragrafta “*eskiden atam Labarna, Arzawa ülkelerinin tamamı ve Wiluša ülkesi ile savaşıyordu. Ve onları köle yapmıştı*”¹⁹ ibaresi dikkati çekmektedir. 3 no'lu paragrafta anılan Labarna adına ilk kez M.Ö. 1525–1500 yıllarında hükümdar olan Telipinu'dan öğrenmekteyiz²⁰. Telipinu metni olarak bilinen tabletin I. Hattusili bölümünde şu ifade vardır:

“*Büyük kral, Tabarna Telipinu şöyle söyler: Bir zamanlar Labarna Büyük Kraldı*”.

Bununla beraber 1957 yılında Büyükkale'de K yapısında bulunan Akkadça tablette ise şu ifade vardır: “*Büyük kral Tabarna, Tavananna'nın erkek kardeşinin oğlu, Hattuša'da kraldı*”²¹. Sedat ALP'in Hitit Çağında Anadolu adlı kitabında, Labarna'nın, bilinen ilk Hitit kralı olduğu ifade edilerek M.Ö. 1680–1650 yıllarında hükümdarlık yaptığı belirtilmiştir²². Elde edilen bu bilgiler ışığında şu sonuca ulaşabiliriz: II. Muwattalli döneminde yazılan anlaşma metninde ismi anılan Hitit Büyük Kralı Labarna'nın M.Ö. 1680'de hükümdar olduğu ve anlaşma metninde ifade edilen Labarna ile aynı kişi olduğu kabul edilirse Hitit ve Wiluša arasındaki ilişkilerin 400 yıllık bir geçmişi olduğu sonucuna ulaşılır. Bununla beraber Hitit kralları Labarna adını bir unvan olarak da kullanmışlardır; tıpkı Caesar adının kendinden sonra gelen tüm Roma İmparatorları tarafından kullanılması gibi²³. Fakat bu durum Caesar'ın var olduğu gerçeğini etkilemez. Hitit kralı Labarna belki ilk Hitit kralı olmayabilir ama Caesar gibi bir sıfat olarak kullanılması ve I. Hattuşili öncesine dayandığı iddiamızı ispatlamamıza delil teşkil etmektedir. II. Muwattalli ile

Alakşandu arasında imzalanan anlaşmaya göre Hitit-Wiluša ilişkileri 300–400 yıllık tarihi bir dostluğa dayanmakta olup ilişkiler zaman zaman duraklasa da düzenli olarak birbirlerine elçi göndermeye devam etmişlerdir.

I/II. Tuthaliya'nın Aşšuwa'ya yaptığı sefer sonunda Aşšuwa federasyonu yıkıcı bir darbe yemiş, bu hezimetten sonra Aşšuwa ülkesi biçimindeki devlet adı da kullanılmaz hale gelmiştir; çünkü M.Ö. XIV. yüzyıldan itibaren, Hitit metinlerinde onun yerine yalnızca Wiluša Ülkesinden bahsedilmektedir²⁴. II. Muwattalli metninden de anlaşıldığı üzere Anadolu'nun batısındaki siyasi koşullar dostane Hitit-Wiluša ilişkilerini pek etkilememiştir. Bu dönemde Batı Anadolu Arzawa'nın kontrolü altındadır. Zira M.Ö. XVI. yüzyılda Karadeniz'den gelerek Halys (Maraşantiya) kavsini kuzeyine yerleşen ve M.Ö. XIV. yüzyılın ilk çeyreğinde başkent Hattuşa için büyük bir tehlike olan Kaskalar nedeniyle, Hitit askeri güçlerinin, kendi ülkelerinin çekirdeğini korumak için devreye sokulmaları gerekmiştir. Bu durum Arzawa'ya topraklarını I / II. Tuthaliya zamanında, kral Tarhuntaradu'nun idaresi altında Maraşantiya kavsini kuzeybatısındaki Kaşkalar bölgesine ve Hititler'in aşağı ülkesine kadar genişletme imkânı sağlamıştır. Tarhuntaradu'nun o zamanki Mısır'ın başkenti olan Amarna'daki arşivde III. Amenophis'e yazdığı Hitit dilindeki “Arzawa Mektupları” diye anılan mektuplarda imparatorların kullandığı

¹⁹ Güngör Karauğuz, *a.g.e.* s. 140.

²⁰ Trevor Bryce, *a.g.e.*, s. 65.

²¹ Ekrem Akurgal, *a.g.e.*, s. 55.

²² Sedat Alp, *a.g.e.* s. 178. Labarna'nın yaşadığı tarih konusunda Bryce da aynı görüştedir. Bkz. Trevor Bryce, *a.g.e.*, s. XV.

²³ Ekrem Akurgal, *a.g.e.* s. 56.

²⁴ Frank Starke, *a.g.m.*, s. 44. Ayrıca bkz. J. G. Macqueen, *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, Arkadaş Yayınevi, 1999, s. 49. 1991 tarihinde Hattuşa'nın “Eski Ören Yeri Mevkii”nde bulunan kılıç üzerinde yer alan yazıtta II. Tuthaliya'nın Assuwa ülkesine yaptığı sefer ve elde ettiği başarı belirtilmiştir. Söz konusu yazıtta şu ifadeler yer almaktadır: “*Büyük Kral Duthaliya Assuwa ülkesini yerlebir ettiği zaman bu kılıçları efendisi Fırtına Tanrısına adak olarak sundu*”. Konu ile ilgili olarak bkz. Ahmet Ünal, “1991'de Boğazköy-Hattuşa'da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akkadca Adak Yazıtı”, *Müze* 4, 1992, s. 48.

sıfatların kullanılması ilginçtir. Kısacası Mısır açısından bakıldığında Arzawa dönemin imparatorlukları ile bir tutulmaktadır²⁵. Bununla beraber Wiluša kendini Arzawa ve Hitit anlaşmazlıklarının dışında tutmayı başarabilmiştir. II. Muwatalli metninden öğrendiğimiz kadarıyla bu dönemde Wiluša Arzawa'dan çok Hititlere yakın bir politika izlemiştir²⁶.

M.Ö. 1350 yılında kudretli bir hükümdar olan I. Suppiluliuma'nın Hitit tahtına geçmesiyle beraber, Anadolu'daki güçler dengesi değişmiştir. Kizzuwatna daha I./ II Tuthaliya döneminde Hattuša'ya bağlanmıştır. I. Suppiluliuma, Mitanni Ülkesi'ne ağır darbeler indirmiş daha sonra kuzeydoğuda Azzi-Hayaša ülkesini, ardından Mısır'ın yönetim alanının sınırına kadar tüm Kuzey Suriye'yi ve en sonunda Mitanni çekirdek bölgesini imparatorluğa dâhil etmiştir. Aynı zamanda Arzawa'nın eline geçen bölgeleri de geri almıştır. Tarhuntaradu'nun ölümünden hemen sonra Arzawa'da hanedanlık içi çatışmalar yaşanmaya başlamıştır. Bu çatışmalar sırasında Tarhuntaradu'nun meşru halefi olan Mašhuiluwa, Hattuša'ya gitmek zorunda kalmıştır. Mašhuiluwa burada I. Şuppiluliuma'nın kızlarından biriyle evlendirilerek Hitit kraliyet ailesine girme olanağı bulmuştur. Hititler tarafından uzun süredir planlanan Arzawa seferi Mašhuiluwa'nın Arzawa tahtı üzerindeki yasal hakkı bahane edilerek gerçekleştirilmiş fakat bu I. Şuppiluliuma'ya değil oğlu II. Muršili'ye nasip olmuştur²⁷.

²⁵ Arzawa mektupları ve Arzawa hakkında bkz. D. Hawkins, "The Arzawa letters in recent perspective", *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, 2009, s. 73-83. W. L. Moran, *The Amarna Letters*, London, 1992, s. 101-103.

²⁶ Güngör Karauğuz, *a.g.e.*, s. 141, 143. Frank Starke, *a.g.m.*, s.44. Ayrıca bkz. Mary R. Bachvarova, *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, 2016, s. 355.

²⁷ O.R.Gurney, *a.g.e.* s. 37; Birgit Brandau, Hartmut Schickart, *Hititler*, Arkadaş Yayınevi, 2004, s. 152-172; J.G.Macqueen, *a.g.e.*, s.50-51; Trevor Bryce, *a.g.e.*, s.

Hitit Büyük Kralı II. Muršili (MÖ. 1321-1295) krallığının 3. yılında büyük çaplı bir seferle öncelikle Ahhiyava²⁸ yönetimindeki Millawanda'yı çökertmiştir. II. Muršili krallığının 4. yılında ise daha önceki paragrafta belirtilen sebeplere ek olarak Arzawa kralı kendi ülkesine geçen Hitit uyruklarını geri vermek istememesi üzerine yazdığı sert bir mektupla Arzawa'ya savaş ilan etmiştir²⁹.

*"Sana giden uyruklarımı geri istedim. Onları bana geri vermedin. Bana çocuk muamelesi yaptın, beni küçük gördün. Haydi, öyleyse, şimdi savaşaacağız ve gök Tanrısı benim efendim, bizim durumumuzu yargılasın."*³⁰

Hitit ordusu ile Arzawa ordusu Walma Kentinin (?) yakınındaki Aştarpa Irmağının (?) bulunduğu yerde karşılaşmış ve Arzawalılar, Hitit birlikleri karşısında mağlup olmuştur. II. Muršili kendine karşı gelmeyen Arzawa beylerini bağışlamıştır. Arzawa'nın başkenti Apaşa (Ephesos) bir direnmeyle karşılaşmadan ele geçirilmiştir³¹. Bu sırada, muhtemelen Mašhuiluwa'nın kardeşi ve onu tahttan kovan kişi olan Arzawa kralı Uhhazidi ailesiyle beraber "*deniz üzerinden adalara*" yani Ahhiyava'nın yönetim bölgesine kaçmayı başarmıştır. Bu şekilde büyük bir darbe almış olan Arzawa ülkesi II. Muršili tarafından Mira (Arzawa'nın merkezi) ve Hapalla olarak ikiye ayrılmış; Mira'nın başına Mašhuliuwa, Hapalla'nın başına ise Tarkašnalli'yi kral tayin etmiştir. Ardında Hitit yardımlarını göz ardı ederek

196-197. Özlem Sir Gavaz, "Hitit İmparatorluk Dönemi Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu", *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 2010, s. 28-29.

²⁸ Ahhiyava ile ilgili olarak bkz. Ömer Çapar, "Ahhiyava Sorunu", *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV, 1983, s. 387-413.

²⁹ Trevor Bryce, *a.g.e.*, s. 193-195.

³⁰ Ekrem Akurgal, *a.g.e.*, s. 85. Ayrıca bkz. M. Alparslan, *II. Muršili ve Dönemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2006, s. 62. A. Goetze, *Die Annalen des Muršiliš*, MVAeG 38, Leipzig 1933, s. 36-77.

³¹ Ekrem Akurgal, *a.g.e.*, s. 85. Ayrıca bkz. Trevor Bryce, *a.g.e.*, s. 195

Uhhazidi'nin tarafını tutmuş olan Şeha ülkesi kralı Manapa-Tarhunta anlaşmalarla Hitit vasalı olmuştur³².

Mağlup edilmiş olarak “adalar üzerinden” Ahhiyava'ya kaçan Uhhazidi kaçıyından kısa bir süre sonra burada ölmüştür. Bununla beraber aynı dönemde Hitit sarayına akraba olması nedeniyle Hititler tarafından yoğun bir şekilde desteklenen Maşhuiluwa ve ardılı Kupanta-Kurunta'nın Mira'daki konumlarının sağlam olmadığı anlaşılmaktadır. Yaklaşık M.Ö. 1290 yıllarında Batı Anadolu'da Piyamaradu adında muhtemelen Uhhazidi'nin torunu olan bir Arzawa prensi ortaya çıkmıştır. Bu kişi Ahhiyava'nın da desteğini alarak Mira tahtını ele geçirmeye çalışmıştır. Yine bu dönemde Piyamaradu, Arzawa kraliyet sülalesinin çok sayıda üyesinin en azından sempatisini kazanmış olması muhtemeldir³³.

Piyamaradu'nun söz konusu dönemde Kral Alakşandu tarafından yönetilen Wiluşa'nın iç işlerine karışmaya başlamıştır. Piyamaradu, Alakşandu'yu o kadar köşeye sıkıştırmış olmalı ki Şeha Nehri ülkesi kralı Manapa-Tarhunta Wiluşa'nın yardımına gelmiş fakat Piyamaradu karşısında ağır bir yenilgiye uğramıştır. Bu zafer sonunda Piyamaradu Şeha hâkimiyetinde bulunan Lazba Adasına saldırmış ve orada bulunan zanaatkârları Millawanda'ya götürmüştür. İşte tam bu esnada Şeha kralı Hattuşa'dan yardım istemiş ve bölgeye gelen Hitit birlikleri Wiluşa'da tekrar düzeni

sağlamışlardır. Muhtemelen Hititlerin yaptığı bu yardım karşılıksız değildi. Sonuçta Hitit büyük kralı II. Muwatalli ile Wiluşa kralı Alakşandu arasında Wiluşa'nın Hitit vasalı olması sonucunu doğuran bir anlaşma yapılmıştır³⁴. Yapılan anlaşma metninin §9 (All 34–57) no'lu paragrafında şu ifadeler yer almaktadır:

“[Şimdiye kadar nasıl majestemin tarafında olduysan], bundan sonra da [majestemin yanında yer al. Majesteme tüm] gücünle, yardımcı ol. [Sen Alakşandu, senin çocukların, soyun sopun, Majestemin çocuklarına tüm güçleri ile] yardımcı olsunlar. [Ve başka bir beyi bey olarak arzulama.] soy] un sopun [ya da biri majesteme] karşı kötü bir olay [planlarsa ve benden] kaçarsa, [sana gelirse, onu bana gönder]mezsen [ya da ona destek olursan, gözlerini dağa] çevirirsen [ve şöyle söylersen: “Git. Herhangi bir yerde] kendini kurtar.” [İşte bak sen Alakşandu] tanrılar huzurunda [suç işlemiş olacaksın. Tanrı yeminini bozacak]sın. Yemin tanrıları seni [sürekli kovalasınlar]³⁵.

II. Muwatalli, Wiluşa Kralı Alakşandu ile yukarıda belirtilen anlaşmayı yaptığı dönemde o zamanın siyasi yaşamına damgasını vuran önemli bir olay gerçekleşmiştir. Hitit Büyük Kralı II. Muwatalli ile Mısır Firavunu II. Ramses arasında yaklaşık M.Ö. 1274 dolaylarında Kadeş (Kinza) Savaşı meydana gelmiştir³⁶.

³² J. Garstang and O. R. Gurney, **a.g.e.**, s. 86, 91. Frank Starke, **a.g.m**, s. 45. Ayrıca bkz. Trevor Bryce, **a.g.e.**, s. 196-197.

³³ Wolf-Dietrich Niemeier, “Hattusa ve Ahhiyawa arasındaki Millawanda Sorunu. Batı Anadolu'da Miken Yunanistanı'nın Politik ve Kültürel Rolü”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bunderepublik Deutschland GmbH, Bonn, 2002, s. 522. Bazı araştırmacılar Piyamaradu, Tarhunnaradu, Kubanta-Kurunta ve III. Tuthaliya'nın çağdaş olduklarını belirtmişlerdir. Konu ile ilgili olarak bkz. Aygül Suel, “Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu İle İlgili Bazı Konular Üzerine”, **Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie**, StBoT No. 45, 2001, s. 672-673.

³⁴ Şeha ülkesinden Manapa-Tarhunta'nın Hitit kralına yazdığı mektup için CTH 191 nolu belgeye bakınız. G. Beckman – T. Bryce – E. Cline, **The Ahhiyawa Texts**, Society of Biblical Literature, 2011, s. 140-144. Trevor Bryce, **The Trojans and Their Neighbours**, Routledge, 2006, s. 86, 110. J. Garstang and O. R. Gurney, **a.g.e.**, s. 102; Trevor Bryce, **The Kingdom of the Hittites**, s. 225.

³⁵ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 142–143.

³⁶ Kadeş Savaşı için bkz. John A. Wilson, “The Texts of the Battle of Kadesh”, **The American Journal of Semitic Languages and Literatures**, vol. 43, no. 4, 1927, s. 266-287. Ayrıca bkz. R. O. Faulkner, “The Battle of Kadesh”, **Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts**, 16, 1958, s. 93-111; Trevor Bryce, **a.g.e.**, s. 234-241.

Bu savaşın Wiluša açısından önemi ise, yapılan anlaşmanın cümleleri arasında saklıdır.

“... Majesteme eşit olan krallar: Mısır Kralı, Şanhara Kralı, Hanıgalbat kralı, Asur Kralı(dır). Eğer bunlardan [biri], savaşa giderse ya da majesteme karşı dâhili bir isyan çıkartırsa ve ben majestem yaya ve arabalı savaşçılar için sana yazarsam, sonra derhal yardımına <yaya ve> arabalı savaşçıları gönder³⁷.”

Buradan da anlaşıldığı üzere Wiluša, şayet Hitit İmparatorluğu kendine eşit saydığı bu devletlerle savaşa girerse yaya ve arabalı savaşçıları ile beraber Hitit ordusuna katılacağını kabul etmiştir. Yapılan bu anlaşma sonucudur ki Kadeş Savaşı'na yüksek bir ihtimalle Wiluša da katılmıştır. Hitit kaynaklarında Kadeş Savaşı ile ilgili hiçbir bilgi bulmazken bunun tam tersi olarak dönemin Mısır hükümdarı II. Ramses'in Ramasseum, Karnak, Luxor ve Abydos gibi Mısır tapınaklarının duvarlarına yaptırdığı yazı ve resimler vasıtasıyla savaş hakkında önemli bilgilere ulaşılmıştır³⁸. Mısır kaynaklarında Hitit saflarında yer alan halkların isimleri zikredilmiştir. Buna göre Hatti, Nahrina (Mitanni), Arzawa, Dardonai, Keşheş (Kaşka), Maşa³⁹, Pitaşsa, Arawanna, Karkışa, Lukka ve Kizzuwatna gibi pek çok halk savaş sırasında Hitit kralı Muwatalli'nin yanında saf tutmuştur⁴⁰. Belirtilen halklar içerisinde zikredilen Dardonai'ler muhtemelen klasik dönemlerde Troas bölgesinde yer alan

Dardanos kenti ile filolojik açıdan oldukça benzer isimler taşımaktadırlar. II. Muwatalli ve Wiluşalı Alakşandu arasında yapılan anlaşma uyarınca Wiluša'nın Hitit vasalı haline geldiği göz önünde bulundurulduğunda muhtemelen Wiluşalılar, Kadeş Savaşı esnasında Hititler'in müttefiki olarak Mısır'a karşı savaşmışlardır.

II. Muwatalli ve Alakşandu arasında imzalanan anlaşmadan sonra IV. Tuthaliya dönemine kadar Hitit kaynaklarında Wiluša ile ilgili herhangi bir belge bulunamamıştır. Bununla beraber Tawaglawa Mektubu (CTH 181) olarak adlandırılan belgede Wiluša ile ilgili bazı atıfların bulunduğu iddia edilmiştir⁴¹. Söz konusu mektup bazı araştırmacılar tarafından III. Hattuşili'ye atfedilmekte olup, M.Ö. 1250 dolaylarında Ahhiyava hükümdarına yazılmıştır. R. Castleden gibi kimi araştırmacılar metinde tam okunamamakla beraber Wiluša'ya atıfta bulunulduğunu ve bu bağlamda ünlü Troia savaşının III. Hattuşili döneminde gerçekleştiğini iddia etmişlerdir⁴². Fakat O. R. Gurney ise söz konusu metnin II. Muwatalli'nin iktidarında kaleme alındığını belirtmiştir⁴³. Bahsi geçen metin ile ilgili tartışmalar halen devam ettiği için II. Muwatalli ve IV. Tuthaliya arasındaki dönemde Hitit-Wiluša ilişkileri tam olarak aydınlatılamamıştır. Bununla beraber II. Muwatalli ve Alakşandu arasında yapılan anlaşmadan sonra Wiluša ülkesinde belirli bir istikrar sağlanmış olmalıdır. Aynı zamanda Wiluša Kralı Alakşandu'nun IV. Tuthaliya'nın yönetiminin ilk yıllarında hala hayatta olup olmadığı veya halefinin pürüzsüz bir biçimde başa gelip gelmediği

³⁷ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 144.

³⁸ Mario Liverani, **International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 B.C.**, Pelgrave Macmillan, 2001, s. 119-121.

³⁹ Maşa ülkesi Wiluša'nın doğusunda yer almakta olup, II. Murşili dönemine ait olan KUB XIX 10 (CTH 40, 68) metninde I. Şuppiluliuma tarafından ele geçirildiği ifade edilmiştir. Konu ile ilgili olarak ayrıca bkz. İlknur Taş, “Hitit Metinlerinde Masa Ülkesi”, **Arkeoloji ve Sanat Dergisi**, sayı 125, s. 15-34.

⁴⁰ I. Singer, “Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. according to the Hittite Sources”, **Anatolian Studies** 33, 1983, s. 206. Ayrıca bkz. Trevor Bryce, **a.g.e.**, s. 235.

⁴¹ Trevor Bryce, **The Trojan and Their Neighbours**, s. 185-186. Y. Coşkun, “Bir Hitit Kralı ve Mektubu”, **Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri** 2, 1995, s. 1-10.

⁴² Rodney Castleden, **Truva Savaşı**, İstanbul, 2011, s. 127.

⁴³ O. R. Gurney, “The Authorship of the Tawaglawa Letter”, **Silva Anatolica-Anatolian Studies Presented to Maciej Papko on the Occasion of His 65th Birthday**, ed. P. Taracha, Warsaw, 2002, s. 140.

de bilinmemektedir. Ancak IV. Tuthaliya'nın iktidarının ikinci yarısında Wiluşa'da şiddetli bir iktidar kavgasının yaşandığı kesindir. Bu dönemde Wiluşalı yönetici Walmu tahttan indirilmiş ve ülke dışına kaçmak zorunda kalmıştır⁴⁴. Alakşandu'nun oğlu veya torunu olan bu kişiyi Hititler, Wiluşa ile yapılan anlaşma gereğince tahta çıkarmakla mükelleftiler. Yapılan anlaşmanın §6 (AI 43–56) no'lu paragrafında aşağıdaki ifadeler kullanılmıştır:

“Krallığa Wiluşa ülkesinde hiç [kimse] halk homurdandığı (?) için [senin] ölümünün geldiğinde, sonra Alakşandu [ ], senin tayin ettiğin senin karından ya da kumalarından (olan) [oğullarınla] ilgili olarak ve o hangi çocuk olursa olsun, eğer ülkenin halkı onu reddederse ve şöyle söylerse: “O nesilden [çocuk kral olsun].” Ben majestem kabul etmeyeceğim. Sonra benim ilk ve ikinci nesil oğlum ve torunum tek başına korusun⁴⁵”.

IV. Tuthaliya'nın yönetimi esnasında anlaşma gereğince Walmu tekrar Wiluşa tahtına çıkmıştır⁴⁶. III. Arnuwanda (M.Ö. 1209–1207) ve ardından II. Şuppiluliuma (M.Ö. 1207–1190) dönemlerinde Hitit İmparatorluğu, salgın hastalıklar, kuraklık, Kaşkalar'ın saldırıları ve ülke içindeki taht kavgaları sebebiyle zayıflamıştır. Bu dönemlerde Wiluşa ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Hitit İmparatorluğu, bahsedilen sebeplerden dolayı zayıf düşmesi sonucunda dış tehlikelere açık hale gelmiş olup, son darbeyi ise M.Ö. 1200'de Boğazlardan gelen Thrak kökenli halklar indirmiştir⁴⁷. Bu dönemden sonra Anadolu, 400 yıllık karanlık bir döneme girmiştir; muhtemelen

eş zamanlı olarak ortadan kalkan Wiluşa ve Hitit halklarının kaderi konusundaki bilgilerimiz oldukça yetersizdir.

Söz konusu I. / II. Tuthaliya ve II. Muwatalli metinlerini inceledikten sonra asıl problem Wiluşa ülkesinin Hitit İmparatorluğu içerisinde nereye lokalize edileceğidir.

II. Muwatalli ile Wiluşalı yönetici Alakşandu arasında imzalanan anlaşmanın §17 (AIII 31–60) no'lu paragrafı incelendiğinde Wiluşa ülkesinin lokalizasyonu için önemli ipuçlarına ulaşılmaktadır. Burada: “*Üstelik Arzawa ülkelerinden olan sizler Alakşandu, Manapa-Kurunta, Kubanta-Kurunta ve Ura-Hattuşa dört kralsınız*”⁴⁸ ibaresi göze çarpmaktadır. Bu cümlede Wiluşa ülkesini de içine alan Arzawa ülkesi dar ve geniş olarak iki manada algılanmıştır. Geniş anlamdaki Arzawa'nın içinde: Hapalla, Mira-Kuvalya, Şeha Nehri ülkesi, Appaviya, Wiluşa, Zippaşa ve Hariati Dağlık ülkesi bulunmaktadır⁴⁹. Genellikle Hermos ve Maiandros vadisiyle yani Lydia çevresiyle eşitlenen Arzawa, Pamphylia bölgesinde de aranmıştır⁵⁰.

İlk defa Kapadokya tabletlerinde geçen Arzawa, Eski Krallık döneminden itibaren Hititlerin en büyük siyasi rakiplerinden biri olmuştur. Bununla beraber Arzawa ile yoğun bir mücadeleye girişen kişi Yeni

⁴⁴ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 145.

⁴⁵ Arzawa için bkz. G. F. del Monte und J. Tischer, **Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC 6**, 1978, s. 42 vd. G. F. del Monte, **Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte, RGTC 6 (2)**, 1992, s. 14. Wiluşa için bkz. G. F. del Monte und J. Tischer, **a.g.e.**, s. 484; G. F. del Monte, **a.g.e.**, s. 189. Mira için bkz. G. F. del Monte und J. Tischer, **a.g.e.**, s. 269 vd.; G. F. del Monte, **a.g.e.**, s. 105. Şeha için bkz. G. F. del Monte, **a.g.e.**, s. 144. Hapalla için bkz. G. F. del Monte und J. Tischer, **a.g.e.**, s. 79; G. F. del Monte, **a.g.e.**, s. 27.

⁴⁶ J.Garstang, “Arzawa ve Lugga Memleketlerine Ait Bir Harita”, **Belleten**, VII, 1948, s.17. Ayrıca Arzawa ülkesinin konumu için bkz. Charles Burney, **Historical Dictionary of the Hittites**, The Scarecrow Press, 2004, s. 33-35. Trevor Bryce and Jessie Birkett-Ress, **Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period**, Routledge, 2016, s. 121-122.

⁴⁴ Trevor Bryce, **a.g.e.**, s. 306-308. Ayrıca bkz. Trevor Bryce, “Trojan War”, **The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean**, ed. Erich H. Cline, Oxford University Press, 2010, s. 479. Carol G. Thomas and Craig Conant, **The Trojan War**, University of Oklahoma Press, 2005, s. 34-36.

⁴⁵ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 141.

⁴⁶ Trevor Bryce, **The Kingdom of The Hittites**, s. 308. Carol G. Thomas and Craig Conant, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁷ Trevor Bryce, **a.g.e.**, s. 340-346.

Krallık hükümdarlarından II. Murşili'dir. Daha önceden de ifade edildiği üzere II. Murşili saltanatının 4. yılında tekrar kendilerine rakip olmaması amacıyla ülkeyi Mira, Kuwaliya, Şeha, Appawiya ve Hapalla gibi parçalara bölerek her biriyle vasallık anlaşması yapmıştır⁵¹.

II Murşili'nin saltanatı esnasında enteresan bir olay yaşanmıştır. Murşili bir gece gök gürültüsü sebebiyle çok heyecanlanıp konuşma yeteneğini kaybetmiştir. Bunun üzerine rahipler ilahi kızgınlığın nedenini bulmaya çalışmışlardır. Üzerinde, falcıya sorulan sorular ve alınan cevapların yazılı olduğu bir tablet ortaya çıkartılmıştır. Bu soruşturmada Ahhiyava tanrısı ile Lazpa(ş) tanrısından bir çare alabilecekleri ümidiyle dilekte bulunmuş ve bu tanrılar için uygun ritüelinlerin yapılmasına çalışılmıştır. Bu tablette adı geçen Ahhiyava'nın Homeros destanlarında zikredilen Akalar olduğu, klasik dönemdeki Miletos'un ise Hitit metinlerinde geçen Millawanda olduğu yapılan çalışmalar sonucunda ortaya çıkartılmıştır. Bahsedilen Lazpa(ş) adası ise Lesbos (Midilli) ile özleştirilir⁵². IV. Tuthaliya dönemine ait bir tablette Şeha ve Lazpa(ş) hakkında bilgilere yer verilmiştir. Metinden anlaşıldığı üzere Şeha ülkesi Hermos (Gediz) vadisinde yer almaktadır. Lazpa(ş) adasının da Lesbos olduğu düşünüldüğünde Wiluşa'yı Troas bölgesine yerleştirmek mümkündür.

Görüldüğü üzere hem II. Muwattalli hem de II. Murşili metinlerinde bahsi geçen Arzawa'nın Wiluşa'ya komşu olduğu anlaşılmaktadır. Arzawa'nın lokalizasyonu konusunda yapılan pek çok çalışmada da belirtildiği üzere adı zikredilen bölge Batı Anadolu'da yer almaktadır⁵³. Söz konusu çalışmalarda Wiluşa'nın Troas bölgesinin

güneybatı kenarında, Şeha ülkesinin ise kuzeyinde olduğu iddia edilmiştir⁵⁴. Ayrıca son yıllarda Ortaköy'de ortaya çıkartılan kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Maşa ülkesinin ise Wiluşa'nın doğusunda yer aldığı ortaya çıkartılmıştır⁵⁵. Fakat J. G. Macqueen, bahsedilen bu görüşlere karşıdır. Onun bu konudaki görüşleri ise şu yöndedir:

*“Wiluşa bazen bir Arzawa ülkesi olarak kabul edilir, ancak uzun süre Hititler'in yakın müttefiki olmuştur. Çoktandır Wiluşa adıyla (W)ilion arasında bağlantı kurmak ve İlion / Troia bölgesinde yerleşmesini bu topraklara katmak eğilimi süre gelmiştir. Ancak Wiluşa uzak ve ulaşılmaz güç Troas bölgesinde olsaydı, İç Anadolu ile olağan üstü güçlü bağını yıllarca koruyabilmesi zor olurdu. Hitit topraklarının daha yakında, belki Eskişehir Ovasında ya da civarında yer alması daha olası görünmektedir”*⁵⁶.

Ahmet Ünal da aynı tezi desteklemiş ve Wiluşa'nın bir kent değil bir ülke adı

⁵⁴ J. Garstang and O. R. Gurney a.g.e., s. 102, 114-115, 121-123. Arica bkz. Joachim Latacz, “Wilusa Centre Of A Hittite Confederate in NorthWest Asia minor”, **Seminer für Klassische Philologie der Universität Basel**, Lehrstuhl für Grischische Philologie Nadelberg 6, CH 4051 Basel, s. 2.

⁵⁵ Aygül Süel, “Tarhunnaradu/Tarhundaradu in the Ortaköy Texts”, **Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology, Warsaw, 5-9 September 2011**, ed., Piotr Taracha, Warsaw, 2014, s. 935-936. İlknur Taş, a.g.m., s. 15-34; S. Ö. Savaş, “Eski Bir Sorunun Peşinde: Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglifli Yazıtlar Işığında “Maşa Memleketi”nin Yeri”, **VITA – Belkis Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan/Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol**, Yayına Hazırlayanlar: Metin Alparşlan – Meltem Doğan-Alparşlan – Hasan Peker, İstanbul, 2007, s. 657-675.

⁵⁶ J.G. Macqueen, a.g.e. s. 42. Ayrıca S. Heinhold-Krahmer'de Wiluşa'nın Anadolu'nun güneybatısında olduğunu iddia eden bir diğer araştırmacıdır. Konu ile ilgili olarak bkz. S. Heinhold-Krahmer, “Ist die Identität von Ilios mit Wiluşa endgültig erwiesen?”, **SMEA** 46, 2004, s. 29-57; S. Heinhold-Krahmer, “Zur Lage des hethitischen Vasallenstaates Wiluşa im südwesten Kleinasien”, **De Hattuša à Memphis. Jacques Freu in honorem**, ed. M. Mazoyer and S. H. Aufrère, Paris, 2013, s. 59-74.

⁵¹ J. Garstang, “Hittite Military Roads in Asia Minor. A study in Imperial Strategy with a Map”, **American Journal of Archeology**, XLVII, Princeton/Boston, 1943, s. 40.

⁵² O. R. Gurney, a.g.e, s. 49.

⁵³ E. Zagner – S. Mutlu, “Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar”, **İdil** Cilt:5, Sayı: 24, Issue: 24, 2016, s. 1061-1062.

olduğunu belirterek Batı Phrygia ile Bithynia arasında olması gerektiğini burada da en uygun yerin Eskişehir-Bursa arası olduğunu belirtmiştir⁵⁷. Ahmet Ünal'ın Wiluša'nın bir kent değil bir ülke adı olduğu tezini ileri sürmesine karşılık Hitit metinlerine bakarak bu görüşün tam olarak doğruyu yansıtmadığını söyleyebiliriz. Zira Hititler ülke isimlerini başkentlerine göre belirliyorlardı. Örneğin, Ugarit ve Amurru birer şehir olmalarına karşın Hititler bu isimlerle bu şehirlerin sahip oldukları toprakları da ifade etmekteydiler. Yani metinlerde hem KUR "Memleket" hem de URU "şehir" sümogramları ile birlikte anılıyorlardı. Bu şekilde Wiluša'nın hem bir bölge hem de o bölgenin yönetim merkezinin adı olması ihtimali oldukça büyüktür.

Bazı araştırmacılar Homeros'da geçen yer ve kişi adlarının Hitit metinlerinde karşılığı olduğu tezini ileri sürmüşlerdir. Örneğin Kretschmer, Homeros'da yer alan Ilios'un Helence'deki gerçek adı olmayacağını, aslında Wilios olması gerektiğini iddia etmiştir. Ona göre Myken Linear B yazısında yer alan "w" harfi Homeros'un yaşadığı düşünülen M.Ö. VIII. yüzyılda kaybolmuştur⁵⁸. Bahsedilen Wiluša kelimesine ek olarak Taruviša/Tru(w)iša-Troia, Alakşandu-Aleksandros Kukkuni-Kyknos; Appaliuna-Apollon sözcükleri arasındaki benzerliğin tesadüf olmaması gerekir. Kretschmer'in ileri sürdüğü gibi Wiluša-(W)İlios-İlion'a dönüşmesi sessiz harflerin kaydırılmasına ilişkin katı kaidelere aykırı olsa da yer ve kişi adları söz konusu olduğunda hiçbir halk bu kurala sadık kalmamıştır. Halklar bazı durumlarda özel isimleri kendi dillerine çevirerek kullanmışlardır⁵⁹. Hitit metinlerinde adı

geçen Adania'nın aradan yaklaşık 3400 yıl geçmiş olmasına rağmen Adana olarak telaffuz edilmesi bu konu için bir örnek teşkil edebilir.

Troia / Truwiša – Wiluša/İlion ilişkisi hakkındaki ilk arkeolojik veri Donald Easton tarafından ortaya çıkartılmıştır. E9 açmasının VII b katmanında bir evde Geç Tunç Çağı Troia'sına ait ilk yazılı buluntu ortaya çıkartılmıştır. Söz konusu obje çift taraflı dışbükey metal bir mühürdür; çapı ancak 2,5 cm, kalınlığı ise 1 cm dir; ortasında ip için delikler vardır. 1995 tarihinde Troia'da ortaya çıkartılan buluntunun her iki yüzünde Luwi hiyeroglif yazısı yer almakta olup, muhtemelen mesleği yazıcılık olan birine ait olduğu düşünülmektedir⁶⁰. M.Ö. II. binin ikinci yarısından itibaren Troia'da hiyeroglif yazısı bilinmekte olup, Luwi'lerin bölgede yaşadıkları iddia edilebilir. Hitit metinlerinde Lu(w)iya Ülkesiyle Arzawa Ülkesi çoğunlukla aynı yöreyi tanımlamak için kullanılmıştır. Bundan Luwice'nin Arzawa ülkesinde konuşulduğu ve bu bölgenin dili olduğu sonucuna ulaşılmaktadır⁶¹. II. Murşili ve II. Muwattalli metinlerinde Wiluša'nın Arzawa'ya komşu olduğu daha önce ifade edilmişti. Böylece Luwice'nin Troia'da konuşulduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Hitit Büyük Kralı II. Muwattalli ile Wiluşalı yönetici Alakşandu arasında yapılan anlaşmanın son bölümü incelendiğinde Wiluša-Troia bağlantısı üzerine çarpıcı sonuçlara ulaşılmaktadır. Anlaşmanın §20 (A IV 1-30) no'lu paragrafında "[tanrı] – *appaliuna*"⁶² adlı Wiluşalı bir tanrıdan

Korfmann, "Troia Düş ve Gerçek", **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitapevi, İstanbul 2001, s.29. Birgit Brandau, Hartmut Schickert, **a.g.e.**, s. 304.

⁶⁰ David Hawkins and Donald F. Easton, "A Hieroglyphic Seal from Troy, **Studia Troica** 6, 1996, s. 111-118. Birgit Brandau, **Troia**, çev: Vedat Çorlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2002, s. 289.

⁶¹ Sedat Alp, **a.g.e.**, s. 14.

⁶² Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 147. Ayrıca bkz. M. Hutter, "Luvi Dininin Nitelikleri", **Luviler. Anadolu'nun Gizemli Uygarlığı**, ed. H. Craig Melchert, İstanbul, 2010, s. 234-35.

⁵⁷ Ahmet Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu**, C. I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2002, s. 109.

⁵⁸ Paul Kretschmer, **a.g.m.**, s. 205-213.

⁵⁹ Hans G. Güterbock, **a.g.m.**, s. 33-44. Joachim Lotacz, Homeros İlyada ve Troia'nın Hikâyesi" : Avrupa'nın Kök Arayışı", **Troia Düş ve Gerçek**, Homer Kitapevi, İstanbul, 2001 s. 42; ayrıca bkz. Manfred

bahsedilmektedir. Bu tanrı Hellen pantenonundaki tanrı Apollon ile özleştirilmiştir. Apollon adının Helence olmadığı herkes tarafından kabul görmüştür. Helenler Apollon adını anlamadıkları için tanrının özünü belirtmek amacıyla Phoibas sıfatını yakıştırmışlardır. İlyada'da tanrının adı Apollon ya da Phoibos Apollon olarak anılmaktadır. Bununla beraber bir iki yerde kendisine Lykegenes denmektedir. Lykialı diye çevrilmesi olası bu sıfat başka metinlerde geçen Lykios ve Lykeios sıfatları da göz önünde tutulursa tanrının Lykia bölgesiyle ilişkili olduğunun göstergesidir⁶³. Tüm bunlara ek olarak Apollon için zaman zaman "smintheus" sıfatı da kullanılmıştır ki buradan yola çıkarak bazı araştırmacılar Luvi etkisi taşıyan Ambazzi'nin büyü ritüelleri ile söz konusu sıfatı karşılaştırmışlardır⁶⁴. İfade edilen sebeplerden dolayı Apollon Anadolu'lu bir tanrıdır. Zira İlyada Destanında Troialılar'ın tarafını tutmuş olması tesadüf değildir. Bahsedilen metnin 20 no'lu paragrafının sonunda yer alan ifade daha da ilginçtir. Burada: *[Dağları, Nehirleri, Pınarları] Yeraltı Kaynakları (?)*⁶⁵ ya da yer altı sularının tanrısı Kaşkal-Kur⁶⁶ ibaresi okunmaktadır.

⁶³ Azra Erhat, **Mitoloji Sözlüğü**, Remzi Kitapevi, İstanbul 1999, s. 44-45. Fahri Işık, Hattuşaş'ın doğusunda yer alan Kral Kapısındaki tanrı figürünün koruma işlevinden ötürü Apaluinas ile ilişkilendirmiştir. Fahri Işık, "Klasîği İonia'da Hazırlayan Biçem ve Biçim Gelişiminin Anadolu-Hitit Kökeni Üzerine", **Stratonikeia'dan Lagina'ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı/ From Stratonikeia to Lagina Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan**, ed. Bilal Söğüt, İstanbul, 2012, s. 330. Fahri Işık belirtilen iddiasına kanıt olarak M. Korfmann'ın çalışmasına dayandırmaktadır. Söz konusu çalışma için bkz. Manfred Korfmann, "Stelen von den Toren Troias. Apaluinas-Apollon in Truisa/Wilusa?", **Light on Top of the Black Hill, Studies presented to Halet Çambel - Karatepe'deki Işık, Halet Çambel'e Sunulan Yazılar**, ed. G. Arsebük-M. J. Mellink-W. Schirmer, İstanbul, s. 471 vdd.

⁶⁴ Sefa Taşkın, **a.g.e.**, s. 292-293; Ayrıca bkz. A. Archi, "Remarks on Hittite Augur Rituals and Rituals from Arzawa", **BiOr** 72, 2015, s. 286-287.

⁶⁵ Güngör Karauğuz, **a.g.e.**, s. 147.

⁶⁶ Charles Brian Rose, **The Archaeology of Greek and Roman Troy**, Cambridge University Press, 2014, s. 4.

1997 tarihinde Troia'da ortaya çıkartılan ve M.Ö. III. binyıl başlarında yapıldığı tespit edilen kaynak mağarasının dini bir mekân olduğu anlaşılmış olup, bu keşif Hitit metinlerinde ifade edilen yer altı sularının tanrısı DINGIR KAŞKAL.KUR ya da ^oKAŞKAL.KUR (yer altı ya da kaynak suları tanrısı) ifadeleriyle örtüşmektedir⁶⁷.

Troia'da 1997 yılında yapılan keşfe ek olarak Hitit başkenti Hattuşa'da da benzer verilere ulaşılmıştır. Hattuşa'da tapınak alanında yer alan Kompleks 2 adlı binanın arkasında küçük bir yeraltı havuzu ortaya çıkartılmıştır. Bahsi geçen yapının giriş kısmında bir grup insan figürü bulunmaktadır. Figürler incelendiğinde yapının dini bir işleve sahip olduğu ve kaynak suyunun ilahi bağlantısını vurguladığı görülmektedir⁶⁸. Troia ve Hattuşa'da yapılan kazılarla elde edilen bulgular ışığında şunu söyleyebiliriz. Wiluşa'da bulunan Yer Altı Suları'nın Tanrısı kültü (Kaşkal-Kur) ile Hitit başkenti Hattuşa'daki Büyük Tapınak Bölgesinde bulunan ve kuvvetle dini bir anlam ihtiva eden bu yapıların bazı ortak yanları olduğu açıktır. Zira Alakşandu anlaşmasında belirtildiği gibi Hitit-Wiluşa ilişkilerinin 300-400 yıllık tarihi bir geçmişi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu uzun ve köklü ilişkiler sonucunda kuvvetle muhtemeldir ki hem Wiluşalılar hem de Hititler birbirlerinin inançlarını benimseme yoluna gitmişlerdir. Hattuşa ve Troia'da bulunan aynı amaçlar için yapılmış benzer mabetler bu teze dayanak oluşturmaktadır. Ayrıca 1995 yılında Troia'da bulunan mühür bize Troia'da Luwice konuşan halklar olduğunu kanıtlamaktadır. Luwiler'in Hititler ile beraber Anadolu'ya gelmiş olma ihtimali oldukça büyüktür. Çünkü hem Luwice hem

⁶⁷ Ahmet Ünal, **Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü**, Verlag Dr. Kovac, 2007, s. 327. Ahmet Ünal, **Essays on Anatolian Archaeology**, Otto Harrassowitz, 1993, s. 136.

⁶⁸ J.G.Macqueen, **a.g.e.**, s. 135-136.

de Hititçe Hint-Avrupa dil ailesine mensup olup dillerinde varolan benzerlikler her iki dilinde yakın bir zaman diliminde ortak bir alanda konuşulduğunu ve yeni ayrıldığını göstermektedir. Bu benzerliklerin birkaç kelime ile ifade edilmesi yararlı olacaktır:

Luwice anni – “anne”

Hititçe anna – “anne”

Luwice kuis – “kim”

Hititçe kuis – “kim”

Luwice Tiwat – “Güneş Tanrısı”

Hititçe Šiwat – “Güneş Tanrısı”dır⁶⁹.

Dilde var olan bu benzerlikler Luwiler’in ve Hititler’in birbiriyle akraba olduklarını göstermekte olup, aynı zamanda Hititlerin Luwi hiyeroglif yazısını da kullanmaları bu akrabalığa kanıt teşkil etmektedir⁷⁰.

1924 yılında E. Forrer ve Paul Kretschmer tarafından ileri sürülen, Hitit metinlerinde ifade edilen Wiluşa ile Homeros destanlarında yer alan İlion kentinin aynı yer olduğu konusundaki iddia aradan geçen uzun zamana rağmen bilim dünyası tarafından halen tartışılmaktadır. Bir kısım bilim adamları bu tezi sıkı sıkıya savunurken; bazıları söz konusu savın gerçeği yansıtmadığı, değişik amaçlar uğruna tarihin saptırıldığı kanısındadırlar. Son yıllarda elde edilen arkeolojik ve filolojik bulgular ışığında Forrer ve Kretschmer tarafından ileri sürülen tezin doğruluk payı giderek artmakla beraber Troia kentinde Wiluşa-İlion veya Wiluşa(Troia)-Hitit ilişkilerini kesin olarak kanıtlayacak yazılı belge veya arkeolojik verilere halen ulaşılammıştır. Konu hakkında yazılan tüm kitap ve makalelere karşın Hitit imparatorluk coğrafyasının nerelere kadar uzandığı aydınlığa

⁶⁹ Sedat Alp, **a.g.e.**, s. 15.

⁷⁰ Max Gender, “Antik Yakındoğu Kaynaklarında Lukka, Likyalılar ve Trmmili”, **Lukka’dan Likya’ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos’un Ülkesi**, ed., Havva İşkan-Erkan Dünder, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 88-90. Mary R. Bachvarova, **a.g.e.**, s. 11.

kavuşmadığı sürece, Wiluşa’nın lokalizasyonu ile ilgili tartışmalar son bulmayacaktır.

KAYNAKÇA

AKURGAL, Ekrem, *Anadolu Kültür Tarihi*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.

ALP, Sedat, *Hitit Çağında Anadolu*, Tübitak Yayınları, Ankara, 2002.

ALPARASLAN, Metin, *II. Muşşili ve Dönemi*, Doktora Tezi, İstanbul, 2006.

ALPARSLAN, Metin, “Artukka: Assuwa Ülkesi ve Lokalizasyon” , *Anadolu Araştırmaları*, XVI, İstanbul.

ARCHI, Alfonso, “Remarks on Hittite Augur Rituals and Rituals from Arzawa”, *BiOr* 72, 2015, s. 282-294.

BACHAROVA, Mary R., *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge University Press, 2016.

BECKMAN, G. – Bryce, T. – Cline, E., *The Ahhiyawa Texts*, Society of Biblical Literature, 2011.

BRANDAU, Birgit, *Troia*, çev: Vedat Çorlu, Arkadaş Yayınları, Ankara, 2002.

BRANDAU, Birgit, - Schickart, Hartmut, *Hititler*, çev: Nefize MERTOĞLU, Arkadaş Yayınevi, 2004.

BRYCE, Trevor, *The Kingdom of the Hittites*, Oxford University Press, 2005.

BRYCE, Trevor, *The Trojans and Their Neighbours*, Routledge, 2006.

BRYCE, Trevor, “Trojan War”, *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, ed. Erich H. Cline, Oxford University Press, 2010.

BRYCE, Trevor, - Birkett-Ress, Jessie., *Atlas of the Ancient Near East: From Prehistoric Times to the Roman Imperial Period*, Routledge, 2016.

- BURNEY, Charles, *Historical Dictionary of the Hittites*, The Scarecrow Press, 2004.
- CASTLEDEN, Rodney, *Truva Savaşı*, İstanbul, 2011.
- CLINE, Eric H., *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton University Press, 2014.
- COŞKUN, Yaşar, “Bir Hitit Kralı ve Mektubu”, *Archivum Anatolicum/Anadolu Arşivleri* 2, 1995, s.1-10.
- ÇAPAR, Ömer., “Ahhiyava Sorunu”, *Anakara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, XIV, 1983.
- del MONTE, G. F., und Tischer, J., *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, RGTC 6, 1978.
- del MONTE, G. F., *Die Orts und Gewässernamen der Hethitischen Texte*, RGTC 6 (2), 1992.
- ERHAT, Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.
- FAULKNER, R. O., “The Battle of Kadesh”, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 16, 1958.
- FORRER, E., “Vorhomerische Griechen in den Keilschrifttexten von Bogazköi”, *Mitteilungen der deutschen Oriental-Gesellschaft*, 63, 1924.
- GARSTANG, J., and Gurney, O. R., *The Geography of the Hittite Empire*, London, 1959.
- GARSTANG, J., “Arzawa ve Lugga Memleketlerine Ait Bir Harita”, *Bellethen*, VII, 1948.
- GARSTANG, J., Hittite Military Roads in Asia Minor.” A study in Imperial Strategy with a Map”, *American Journal of Archeology*, Princeton/Boston, XLVII,1943.
- GENDER, Max., “Antik Yakınoğu Kaynaklarında Lukka, Likyalılar ve Trmmili”, *Lukka'dan Likya'ya: Sarpedon ve Aziz Nikolaos'un Ülkesi*, ed., Havva İşkan-Erkan Dündar, Yapı Kredi Yayınları, 2016, s. 80-99.
- GOETZE, A., *Die Annalen des Muršiliš*, MVAeG 38, Leipzig 1933.
- GURNEY, O. R., *Hititler*, Dost Kitapevi, Ankara, 2001.
- GURNEY, O. R., “The Authorship of the Tawaglawa Letter”, *Silva Anatolica-Anatolian Studies Presented to Maciej Papko on the Occasion of His 65th Birthday*, ed. P. Taracha, Warsaw, 2002, s. 133-141.
- GÜTERBOCK, Hans G., “Troy in the Hittite Texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite History”, *Troy and the Trojan War*, ed. Machteld J. Melink, Bryn Mawr College, 1986.
- HAWKINS, David and Easton, Donald F., “A Hieroglyphic Seal from Troy, *Studia Troica* 6, 1996.
- HAWKINS, D., “The Arzawa letters in recent perspective”, *British Museum Studies in Ancient Egypt and Sudan* 14, 2009, s. 73–83.
- HEINHOLD-KRAHMER, S., “Zur Gleichsetzung der Namen Ilios-Wiluša und Troia-Tauriša”, *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, ed. C. Ulf, München, 2003, s. 146-168.
- HEINHOLD-KRAHMER, S., “Ahhiyawa - Land der homerischen Achäer im Krieg mit Wiluša?”, *Der neue Streit um Troia. Eine Bilanz*, ed. C. Ulf, München, 2003, s. 193-214.
- HEINHOLD-KRAHMER, S., “Ist die Identität von Ilios mit Wiluša endgültig erwiesen?”, *SMEA* 46, 2004, s. 29-57.
- HEINHOLD-KRAHMER, S., “Zur Lage des hethitischen Vasallenstaates Wiluša im südwesten Kleinasiens”, *De Hattuša à Memphis. Jacques Freu in honorem*, ed. M. Mazoyer and S. H. Aufrère, Paris, 2013, s. 59-74.

- HROZNY, Bedrich., “Die Sprache der Hethiter”, *Hinrichs*, Leipzig, 1917.
- HUTTER, M., “Luvi Dininin Nitelikleri”, *Luviler. Anadolu'nun Gizemli Uygarlığı*, ed. H. Craig Melchert, İstanbul, 2010, s. 193-244.
- IŞIK, Fahri, “Klasığı İonia’da Hazırlayan Biçem ve Biçim Gelişiminin Anadolu-Hitit Kökeni Üzerine”, *Stratonikeia’dan Lagina’ya Ahmet Adil Tırpan Armağanı/ From Stratonikeia to Lagina Festschrift in Honour of Ahmet Adil Tırpan*, ed. Bilal Söğüt, İstanbul, 2012, s. 325-352.
- KARAUĞUZ, Güngör, *Hitit Devletinin Siyasi Anlaşma Metinleri*, Çizgi Kitapevi, Konya, 2002.
- KORFMAN, Manfred., “Stelen von den Toren Troias. Apaliunas-Apollon in Truisa/Wilusa?”, *Light on Top of the Black Hill, Studies presented to Halet Çambel - Karatepe’deki Işık, Halet Çambel’e Sunulan Yazılar*, ed. G. Arsebük-M. J. Mellink-W. Schirmer, İstanbul, s. 471-477.
- KORFMAN, Manfred., “Troia Düş ve Gerçek”, *Troia Düş ve Gerçek*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2001.
- Kretschmer, Paul., “Alaksandus, König von Vilusa”, *Glotta* 13, 1924.
- LATACZ, Joachim., “Wilusa Centre Of A Hittite Confederate in NorthWest Asia minor”, *Seminer für Klassische Philologie der Universität Basel, Lehrstuhl für Griechische Philologie Nadelberg 6, CH 4051 Basel*.
- LATACZ, Joachim., “Homeros, İlyada ve Troia’nın Hikâyesi: Avrupa’nın Kök Arayışı”, *Troia Efsane ve Gerçek Arası Bir Kente Yolculuk*, çev: Çiğdem MANER, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- LATACZ, Joachim., Homeros İlyada ve Troia’nın Hikayesi” : Avrupa’nın Kök Arayışı”, *TROIA Düş ve Gerçek*, çev: Selma Bulgurlugün, Homer Kitapevi, İstanbul, 2001.
- LİVERANİ, Mario, *International Relations in the Ancient Near East, 1600-1100 B.C.*, Pelgrave Macmillan, 2001.
- MACQUEEN, J.G., *Hititler ve Hitit Çağında Anadolu*, çev: Esra DAVUTOĞLU, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2001.
- MAREK, Kurt W., *Tanrıların Vatanı Anadolu*, çev: Esat Nermi ENDER, 6. Baskı, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2002.
- MORAN, W. L., *The Amarna Letters*, London, 1992.
- NIEMEIER, Wolf-Dietrich., “Hattusa ve Ahhiyawa arasındaki Millawanda Sorunu. Batı Anadolu’da Miken Yunanistan’ının Politik ve Kültürel Rolü”, *Hititler ve Hitit İmparatorluğu*, Bunderepublik Deutschland GmbH, Bonn, 2002.
- ROSE, Charles Brian., *The Archaeology of Greek and Roman Troy*, Cambridge University Press, 2014.
- SAVAŞ, Özkan., “Eski Bir Sorunun Peşinde: Anadolu (Hitit-Luvi) Hiyeroglifli Yazıtlar Işığında “Maşa Memleketi”nin Yeri”, *VITA – Belkis Dinçol ve Ali Dinçol’a Armağan/Festschrift in Honor of Belkis Dinçol and Ali Dinçol*, Yayıncı Hazırlayanlar: Metin Alparslan – Meltem Doğan-Alparslan – Hasan Peker, İstanbul, 2007, s. 657-675.
- SINGER, Itamar, “Western Anatolia in the Thirteenth Century B.C. according to the Hittite Sources”, *Anatolian Studies* 33, 1983.
- SIR GAVAZ, Özlem., “Hitit İmparatorluk Dönemi Krallarından I. Şuppiluliuma Döneminde Anadolu”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 2010, s. 21-37.
- STARKE, Frank., “Milattan Önce İkinci Bin Yılın Güç Dengesi İçinde Troia” , *Troia Düş ve Gerçek*, Homer Kitapevi, İstanbul, 2001.
- SÜEL, Aygül., “Ortaköy Tabletleri Işığında Batı Anadolu İle İlgili Bazı Konular Üzerine”, *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie*, StBoT No. 45, 2001, s. 670-678.

SÜEL, Aygül., “Tarhunnaradu/Tarhunderadu in the Ortaköy Texts”, *Proceedings of the Eighth International Congress of Hittitology*, Warsaw, 5-9 September 2011, ed., Piotr Taracha, Warsaw, 2014, s. 932-942.

TAŞKIN, Sefa., *Luviler ve Batı Anadolu'nun İ.Ö. 2. Binyıl Tarihi ve Coğrafyası*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2016.

TAŞ, İlknur., “Hitit Metinlerinde Masa Ülkesi”, *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, sayı 125, s. 15-34.

THOMAS, Carol G. and Conant, Craig., *The Trojan War*, University of Oklahoma Press, 2005.

ÜNAL, Ahmet., *Hititler Devrinde Anadolu*, C. I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.

ÜNAL, Ahmet., *Multilinguales Handwörterbuch Des Hethitischen/ A Concise Multilingual Hittite Dictionary/Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü*, Verlag Dr. Kovac, 2007.

ÜNAL, Ahmet., *Essays on Anatolian Archaeology*, Otto Harrassowitz, 1993.

ÜNAL, Ahmet., “1991’de Boğazköy-Hattuşa’da Bulunan Hitit Kılıcı ve Üzerindeki Akkadca Adak Yazıtı”, *Müze* 4, 1992, s. 46-49.

WILSON, John A., “The Texts of the Battle of Kadesh”, *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, vol. 43, no. 4, 1927.

Zahner, E., – Mutlu, S., “Luviler: Bir Anadolu Uygarlığı İle İlgili Çalışmalar”, *İdil* Cilt:5, Sayı: 24, Issue: 24, 2016, s.1037-1077.